

Atlas van amfibieën en reptielen van Utrecht

Atlas van amfibieën en reptielen van Utrecht

Stichting RAVON Utrecht

Wim de Wild, Floris Brekelmans, Willie
van Emmerik & Jos Spier

Schrijvers: Wim de Wild, Floris Brekelmans, Willie van Emmerik, Jos Spier

Eindredactie: Maarten Bruns, Floris Brekelmans, Jos Spier, Wim de Wild

Wijze van citeren: De Wild, W.W., F.L.A. Brekelmans, W.A.M. van Emmerik & J.L. Spier 2016.

Atlas van Amfibieën en Reptielen van Utrecht. Stichting RAVON Utrecht.

Coverontwerp: Angela de Wild

ISBN: 9789402156881

© Stichting RAVON Utrecht

Inhoudsopgave

VOORWOORD	7
INLEIDING	8
WERKWIJZE	8
LEESWIJZER	8
1. HERPETOGEOGRAFISCHE DISTRICTEN: RELATIE TUSSEN BODEM, LANDSCHAP EN VERSPREIDING VAN SOORTEN	10
1.1 VELUWS-DRENTS DISTRICT	11
1.1.1 UTRECHTSE HEUVELRUG	11
1.1.2 GELDERSE VALLEI	13
1.2 FLUVIATIEL DISTRICT	15
1.2.1 RIVIERENGEBIED NEDERRIJN EN LEK	15
1.2.2 KROMME RIJNGEBIED	18
1.2.3 KLEIGEBIED WEST-UTRECHT	20
1.3 LAAGVEENDISTRICT	21
1.3.1 EEMLAND	21
1.3.2 VECHTPLASSENGBIED	23
1.3.3 VEENWEIDEGEBIED WEST-UTRECHT	24
1.4 URBAAN DISTRICT	26
2 SOORTEN IN UTRECHT	27
2.1 KLEINE WATERSALAMANDER (<i>LISSOTRITON VULGARIS</i>)	27
2.2 KAMSALAMANDER (<i>TRITURUS CRISTATUS</i>)	31
2.3 ALPENWATERSALAMANDER (<i>ICHTYOSAURA ALPESTRIS</i> / <i>MESOTRITON ALPESTRIS</i>)	38
2.4 VROEDMEESTERPAD (<i>ALYTES OBSTETRICANS</i>)	42
2.5 GEWONE PAD (<i>BUFO BUFO</i>)	47
2.6 RUGSTREEPPAD (<i>EPIDALEA CALAMITA</i>)	51
2.7 BRUINE KIKKER (<i>RANA TEMPORARIA</i>)	57
2.8 HEIKIKKER (<i>RANA ARVALIS</i>)	62
2.9 POELKIKKER (<i>PELOPHYLAX LESSONAE</i> / <i>RANA LESSONAE</i>)	68
2.10 MEERKIKKER (<i>PELOPHYLAX RIDIBUNDUS</i> / <i>RANA RIDIBUNDA</i>)	72
2.11 BASTAARDKIKKER (<i>PELOPHYLAX KLEPTON ESCULENTUS</i> / <i>RANA KLEPTON ESCULENTA</i>)	76
2.12 GROENE KIKKER (<i>PELOPHYLAX ESCULENTUS COMPLEX</i> / <i>RANA ESCULENTA SYNKLEPTON</i>)	79
2.13 LEVENDBARENDE HAGEDIS (<i>ZOOTOCA VIVIPARA</i>)	81
2.14 ZANDHAGEDIS (<i>LACERTA AGILIS</i>)	88
2.15 HAZELWORM (<i>ANGUIS FRAGILIS</i>)	95
2.16 RINGSLANG (<i>NATRIX NATRIX</i>)	102

2.17	EXOTISCHE ZOETWATERSCHILDPADDEN	111
<u>3</u>	<u>BEHEER</u>	<u>113</u>
3.1	BAGGEREN EN SCHONEN VAN SLOTEN	113
3.2	BEHEER POELEN	115
3.3	BROEIHOPEN	117
3.4	BEHEER VAN HEIDEN	120
3.5	BOSSEN	126
<u>4</u>	<u>VERDWENEN EN GEÏNTRODUCERDE SOORTEN IN UTRECHT</u>	<u>130</u>
	<u>DANKWOORD</u>	<u>133</u>
	<u>LITERATUUR</u>	<u>134</u>

Voorwoord

De provincie Utrecht is landschappelijk een zeer gevarieerde provincie. Naast de Utrechtse Heuvelrug als Pleistoceen relict vinden we er Holoceen veen en rivierklei en de overgangen tussen deze drie landschapstypen. Een gevarieerd landschap dat terug is te zien in de rijke herpetofauna van deze provincie. Een fauna die in beweging is door de komst van nieuwe soorten en het verdwijnen van andere. Een belangrijke reden voor de afdeling Utrecht van Stichting RAVON om deze herpetofauna in kaart te brengen en er deze atlas van te maken. Een idee dat zich in 2009 al ontspon, en na ruim 6 jaar resulteerde in dit document. Een document dat van pas kan komen bij beleids- en bestuursorganisaties, natuur- en milieuorganisaties en voor iedereen die benieuwd is wat er zich afspeelt in de sloot en plas in zijn of haar omgeving.

Inleiding

In Utrecht komen elf soorten amfibieën voor: drie soorten watersalamanders, drie soorten padden en vijf soorten kikkers. Daarnaast komen vier soorten reptielen voor: drie hagedissen (muurhagedis niet inbegrepen) en de ringslang. Verder is een aantal soorten verdwenen (adder en gladde slang) en zijn er enkele nieuwkomers (enkele schildpadden). Al deze soorten zijn beschreven in deze atlas.

Belangrijk doel van de Atlas is het verkrijgen van een actueel beeld van de verschillende reptielen en amfibieën en de ontwikkelingen in de tijd.

Werkwijze

In 2009 is gestart met het verzamelen van de beschikbare gegevens. Een aantal organisaties is hiervoor benaderd, de belangrijkste waren Stichting RAVON en Provincie Utrecht. Van deze gegevens zijn kaartjes gemaakt op kilometerhokniveau. Daarbij is onderscheid gemaakt in waarnemingen voor 1980, waarnemingen in de periode 1980-1999 en recente waarnemingen (na 2000). Met deze kaartjes zijn de hiaten geïdentificeerd. Gekeken is naar drie aspecten: het ontbreken van kennis over (algemene) soorten, historische waarnemingen van vóór 1980 en daarnaast de onzekere waarnemingen. Aan de hand van de totaalkaarten zijn kilometerhokken vastgesteld waar geen waarnemingen van amfibieën en/of reptielen bekend zijn, maar waar op basis van habitatkennis deze soortgroepen wel aanwezig zouden kunnen zijn. Met name op basis van zeer algemene soorten als de pad of kleine de watersalamander kan worden vastgesteld of een kilometerhok in aanmerking komt voor aanvullend veldonderzoek. Naast de hiaten op basis van de soortgroepen is per soort bekeken of er kilometerhokken waren waar de soort op basis van habitatkennis verwacht kon worden. Resultaat van dit alles was een 'lijst' kilometerhokken en gebieden die in aanmerking kwamen voor veldonderzoek. De afgelopen jaren zijn hier vanuit Afdeling RAVON Utrecht excursies georganiseerd of op andere wijze aanvullende gegevens verkregen. Vervolgens is gestart met het schrijven van deze atlas.

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 zijn de verschillende districten in de provincie Utrecht beschreven. Daarna komen de soorten aan de beurt waar na een soortbeschrijving en de habitatvoorkeuren wordt ingezoomd op de verspreiding van de soort in de provincie Utrecht. Als laatste wordt beschreven hoe de soort zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld (trends) en welke bescherming zij geniet. Het laatste hoofdstuk geeft enkele beheeraspecten van enkele belangrijke landschapstypen voor amfibieën en reptielen.

1. Herpetogeografische districten: relatie tussen bodem, landschap en verspreiding van soorten

W.W. de Wild

De provincie Utrecht is landschappelijk zeer divers. Op korte afstanden van elkaar komen zand-, klei- en veengronden voor. Een mooie illustratie van overgangen vormt de stad Utrecht: ongeveer bij Fort Blauwkapel komen veen-, klei- en zandgronden samen. Beroemd is ook de abrupte overgang van stuwwal (zand) naar rivieruiterwaarden bij de Grebbeberg. Een en ander is aanleiding geweest om 'herpetogeografische districten' aan te wijzen, in navolging van de Atlas van reptielen en amfibieën in Nederland (Creemers & Van Delft, 2007). Deze districten zijn gekozen op basis van de bodem, het landschap en de typische soorten amfibieën en reptielen die daar voorkomen. Wij hebben de districten verder ingedeeld en daarbij gelet op de specifieke situatie in de provincie Utrecht.

Het spreekt voor zich dat de factor water bepalend is voor het voorkomen van amfibieën. Zij zijn voor de voortplanting immers aangewezen op water! Andere soorten zijn beperkt in hun voorkomen door hun behoefte aan een vergraafbare bodem, in het bijzonder de zandhagedis (niet voor niets *zandhagedis*). Binnen één district zijn natuurlijk uitersten aanwezig. De Utrechtse Heuvelrug bijvoorbeeld kan heel droog en open (zandverstuiving), maar ook donker (bos) en nat (vennen) zijn. Toch hebben deze landschappen binnen het district veel gemeen, bijvoorbeeld omdat de Heuvelrug als enige alle vier (vroeger zes) soorten reptielen in grote aantallen herbergt. Bovendien is het praktisch om in de tekst van de soortbeschrijvingen naar onderstaande gebieden te verwijzen in plaats van telkens opnieuw een uitvoerige plaatsaanduiding te hanteren.

1.1 *Veluws-Drents district*

1.1.1 Utrechtse Heuvelrug

Figuur 1 Heidestein, Driebergen. Habitat van o.a. zandhagedis en hazelworm.

De Utrechtse Heuvelrug strekt zich uit van de Randmeren bij Het Gooi (provincie Noord-Holland) tot aan de Grebbeberg in Rhenen. Het bestaat voornamelijk uit stuwwallen die ontstaan zijn door landijs in de ijstijden. De stuwwallen zijn duidelijk in het landschap als heuvels zichtbaar en bestaan uit zand eventueel met een gedeelte leemrijk materiaal. Ook zijn er kiezels en keien aanwezig, door het landijs meegevoerd uit Scandinavië. In dit opzicht lijkt de Heuvelrug sterk op de Veluwe; dit wordt (werd) ook weerspiegeld door de aanwezige herpetofauna.

Ongeveer tussen Soest en Maartensdijk is een lager gedeelte aanwezig, de 'laagte van Pijnenburg'. Hier bevond zich vroeger onder andere het Soesterveen, een hoogveengebied waarvan nog slechts een zeer klein restant is overgebleven. Tussen Leersum en Maarsbergen bevindt zich het Leersumse Veld, tevens een lager gelegen terrein met natte heide en plassen, ontstaan door turfwinning.

Het oorspronkelijke oerbos wat de Heuvelrug ooit bedekte, is verdwenen door kap en beweiding. Dientengevolge ontstond hier een uitgestrekt heidelandschap, dat waarschijnlijk rond 1850 zijn hoogtepunt bereikte qua oppervlakte. Nadien is een groot gedeelte van de

Heuvelrug bebost, onder andere met grove den. Er zijn nog (eeuwen) oude bosrestanten aanwezig, voornamelijk in de vorm van houtwallen en eikenhakhout.

Heide vormt het belangrijkste leefgebied voor reptielen op de Utrechtse Heuvelrug. Vroeger kwamen er levendbarende hagedis, zandhagedis, hazelworm, ringslang, gladde slang en adder voor. De laatste twee slangensoorten zijn ongeveer in de jaren '60 of '70 hier verdwenen.

De belangrijkste heiderestanten zijn de Leusderheide (militair oefenterrein, voornamelijk droge heide), het Leersumse Veld (voornamelijk vochtige heide), Groot Heidestein (droge heide met een vijver) en De Stulp (vochtige en droge heide). Op landgoed Den Treek zijn zeer waardevolle heiderestanten, zowel nat als droog, aanwezig. De afgelopen jaren is op meerdere plaatsen in Utrecht dennenbos omgevormd tot heide, zowel in vlakken als verbindingstroken tussen heiderestanten.

Waar vennen en poelen aanwezig zijn is de Heuvelrug ook van groot belang voor amfibieën. Waardevol zijn ook de zandafgravingen, zoals bij Kwintelooyen en de zandafgraving bij Maarn.

Figuur 2 Bosvijver op de Heuvelrug met kamsalamander, kleine watersalamander en in de omgeving hazelworm en ringslang.

1.1.2 Gelderse Vallei

De Gelderse Vallei is een dekzandgebied dat tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe in ligt, zowel in de provincies Utrecht als Gelderland. Het dekzand bestaat uit afzettingen uit de laatste ijstijd. De wind heeft zand van de hoge stuwwallen geblazen en afgezet in de Vallei. Daarbij heeft de wind paraboolduinen gevormd, tegenwoordig nog te herkennen als dekzandruggen in het landschap. Talloze beekjes stroomden door de vallei, tussen de ruggen door. Na de eerste ontginningen van wat waarschijnlijk een groot moerassig en weinig bosgebied was heeft de landbouwende mens de beekdalen gebruikt als schraalgraslanden en de drogere delen van de Vallei als heiden en akkers. De schraallanden, waaronder ook de nu zeldzame Blauwgraslanden en Heischrale graslanden, waren enorm rijk in botanisch, maar ook in entomologisch opzicht. Ook voor de herpetofauna was de Vallei vroeger van zeer groot belang.

Een andere belangrijke factor voor het karakter van de Gelderse Vallei zijn de grootgrondbezitters. Zij legden landgoederen aan en mede dankzij hun conservatisme is er nog aardig wat zichtbaar van het oude landschap, tegenwoordig in de vorm van de kleine bosjes, houtwallen en poelen. De poelen in de Vallei zijn niet allemaal grondig onderzocht. Een gerichte inventarisatie tijdens het RAVON Hemelvaartweekend (in het Gelderse deel) leverde in 2005 echter diverse 'nieuwe' vindplaatsen van o.a. de kamsalamander op.

Een groot deel van de Vallei is tegenwoordig intensief in gebruik voor de landbouw. Ten behoeve hiervan is een groot deel van de schraallanden en heiden ontgonnen, ontwaterd en zijn de beken genormaliseerd (recht getrokken). Nu zijn van de schrale graslanden en heiden slechts fragmenten over, bijvoorbeeld rond Veenendaal (Meeuwenkampje) en bij Achterveld (Groot Zandbrink). De restanten worden bedreigd door verdroging, verzuring en vermesting. Ten oosten van Veenendaal (de naam zegt het al) ligt een interessant veengebiedje. Een deel hiervan is bewaard gebleven in het reservaat De Hel en de nabijgelegen Bennekommer Meent (Gld.). Het overige veen in de Vallei is ontgonnen.

De meeste heidevelden die gespaard zijn liggen in de provincie Gelderland, tussen Nijkerk, Putten en Voorthuizen. Bij Renswoude en Scherpenzeel zijn op landgoederen nog fragmenten natte heide en vennen te vinden.

Ook in de Vallei is aan natuurontwikkeling gedaan. Bekend is inmiddels het waterbergingsgebied Bloeidaal, waar geprobeerd wordt een schraal grasland te ontwikkelen. Inmiddels zijn hier diverse zeldzame planten opgedoken. Op particuliere landgoederen zijn eveneens pogingen gedaan schraallanden en vennen te herstellen.

Voor de herpetofauna vormt versnippering een groot probleem. De natuurgebieden zijn vaak te klein en de afstand tussen de gebieden te groot. De nog bestaande populaties van soorten als ringslang en heikikker worden hierdoor bedreigd. Daarnaast vormen vermeting en verdroging bedreigingen, juist voor kleine natuurgebieden omgeven door intensief agrarisch gebruikt gebied.

Figuur 3 Poel in de Gelderse Vallei. In de omgeving leven hazelworm, levendbarende hagedis, poelkikker en kamsalamander.